

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11(1) 2024

Mass Communication Special Issue

Derleme Makalesi | Review article

Geliş tarihi | Received: 11.11.2024

Kabul tarihi | Accepted: 13.12.2024

Yayın tarihi | Published: 15.12.2024

Mahir Qəribov

<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>

Associate Professor Faculty of Journalism, Baku State University National Press History Department, Azerbaijan, mahir_garibov@yahoo.com

Atf Künyesi | Citation Info

Qəribov, M. (2024). İslam Məcmüəsi'ndə Əhməd Ağaoğlunun Dini-İdeoloji Görüşləri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Mass Communication Special Issue*, 11 (1), 87-95.

İslam Məcmüəsi'ndə Əhməd Ağaoğlunun Dini-İdeoloji Görüşləri

Xülasə

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın və türk dünyasının görkəmli ziyahlarından biri olan Əhməd bəy Ağaoğlu türk millətinin milli birlik və həmrəylik ideyasının əsas təbliğatçılarından biri olub. Onun türkçülük anlayışında soy, milli dil, din və mədəniyyət anlayışı ayrılmaz vəhdət şəklində öz əksini tapır. Ağaoğlu türk və İslam dünyasında məzhəb və təriqətçiliyi milli birlik və bütövlüyü pozması səbəbiylə tənqid edir. "İslam Məcmuəsi" jurnalındakı məqaləsində Ağaoğlu İslam dininin müasir cəmiyyət üçün əhəmiyyətini eyni zamanda, dini dəyərlərin insanların əxlaqi və davranış qaydalarına təsirini vurğulamış, İslamın təkə bir inanc sistemi deyil, insanlığın təməli olduğunu bildirmişdir. Onun islam dini ilə bağlı yazıları dövrün siyasi, mədəni hadisələrini şərh edərkən verdiyi örnəklərdə öz əksini tapır. Ümumiyyətlə islam tarix boyu müsəlman xalqlarının inkişafında müsbət rol oynayıb və indi də bu xalqların müasir tərəqqisini ondan kənarında təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Açar sözlər: Mətbuat tarixi, milli birlik ideyası, mətbuat azadlığı, "İslam Məcmuəsi" jurnalı, Əhməd bəy Ağaoğlunun jurnalistika görüşləri

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Ahmed Agaoglu's Religious-Ideological Views in Islam Journal

Abstract

*In the late 19th and early 20th centuries, Ahmed Bey Agaoglu, one of the leading intellectuals of Azerbaijan and the Turkic world, was one of the main defenders of the idea of national unity and solidarity of the Turkish nation. In his understanding of Turkism, the concepts of race, national language, religion and culture are reflected in an inseparable unity. Ağaoğlu criticised sectarianism and sectarianism in the Turkish and Islamic world, stating that they undermined national unity and integrity. In his articles published in the journal *Islam Mecmuası*, Ağaoğlu emphasised the importance of Islam for modern society, expressed the influence of religious values on people's morals and behavioural rules, and stated that Islam is not only a belief system, but also that people who belong to a religion adopt Islam. His writings on Islam are also characterised by the examples he gives while interpreting the political and cultural events of the period. In general, Islam has played a positive role in the development of Muslim nations throughout history, and even today it is impossible to imagine the development of these nations today without Islam.*

Keywords: *Press history, the idea of national unity, freedom of the press, Islam Mecmuesi magazine, Ahmet Bey Agaoglu's journalistic views*

Giriş

XIX əsrin sonu XX əsr tarixində Azərbaycanın və türk dünyasının ən tanınmış ziyalılardan, ideoloqlarından olan Əhməd bəy Ağaoğlu geniş dünyagörüşlü, müxtəlif siyasi baxışları bir ideya ətrafında birləşdirəbilən, zəmanəsindən yüksəkdə dayanan siyasi və ictimai xadim olmuşdur. Onun əsas məqsədi Şərqlə Qərbin siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin inkişafına nail olmaq idi. Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra həmin dövrdə İstanbulda yayımlanan və Əhməd bəy Ağaoğlunun ideya və görüşlərinə uyğun mətbuat orqanı olan “İslam məcmuəsi”nin nəşr siyasətinin əsas istiqamətini də din və dil birliyi təşkil edirdi. Onun fikir və düşüncəsi islam dininin üstünlüklərini, müasir dövrlə səsleşən xüsusiyyətlərini təsdiqlə yanaşı, xalqı, siyasət xadimlərini islam dininin qanun-qaydaları, tələbləri ilə hərəkət etməyə, azadlıq mübarizəsini islam ehkamları ilə əlaqələndirmək çağırışı olduqca qüvvətli idi. “İslam Məcmuəsi” jurnalında “İslam aləmində görülən inhitatın səbəbləri” adlı məqaləsini çap etdirməklə Ağaoğlu islam dinini təhriflərdən və qərəzli münasibətlərdən qorumağa çalışmışdır. Əhməd bəy Ağaoğlu islam cəmiyyətinin Qərb mədəniyyəti qarşısında son iki yüz ildə üstünlüyünü itirməsinin arxa planında duran amillər arasında mənəvi dəyərlərin itirilməsi və ya aşınmasından çox, islamiyyətin yeni şərtlərə uyğunlaşa bilməməsi qarşısında Qərbin maddi və mənəvi baxımdan üstünlüyü ələ keçirməsini xüsusi olaraq vurğulayırdı. Diqqətəlayiq haldır ki,

Əhməd bəy sadəcə problemlərə diqqəti cəlb etməklə kifayətlənmir, bu və ya digər problemin doğuran səbəblərini də açıb göstərirdi.

1. “İslam aləmində görülən inhitatın səbəbləri”

“İslam Məcmuəsi”nin 26 fevral 1914-cü ildə yayımlanan 54-cü sayında Aqayef soyadı ilə nəşr olunan “İslam aləmində görülən inhitatın səbəbləri” məqaləsində o, İslamın parlaq nuru ilə onlara qarşı mübarizə edənlərə, əqli və fəzilət dəlilləri ilə qarşı durmağın nəcib bir iş, ümdə bir vəzifə olduğunu qeyd edir (Agayef, 1332/13 Şubat 1329, s. 29). Məcmuənin ilk səhifəsində “*Müsəlmanların faydası üçün çalışmaq, dinli bir həyat, həyatlı bir din*” amalı “İslam məcmuəsi”nin başlıca məqsədi kimi göstərilir (İslam Məcmuəsi, 12 fevral 1914). Ağaoğlu məqaləsində, dünya dinlərinin bir olan Allahın iradəsinin müxtəlif dillərdə, müxtəlif dövrlərdə təzahürü olduğunu, fəqət dünyanın müxtəlif yerlərində müsəlman icmalarının müxtəlif dillərdə danışdığını, müxtəlif təsirlərə məruz qaldığını, milyonlarla müsəlmanın eyni sosial problemlərdən əziyyət çəkdiyini, eyni vəziyyətin İslamdan başqa dinlərə mənsub xalqlara aid olmadığını ifadə edir və bildirir ki, xristian dünyasında İngiltərə və Həbəşistandan, bütürəst dünyadakı Yaponiya və tibetlilərdən fərqli olaraq, onların hamısında ümumi sosial qarışıqlıq yoxdur, bəzi ölkələr inkişaf edib, bəziləri yox, lakin İslam dünyasında bu belə deyil, hal və tənəzzül ümumi xarakterdədir. Gerilik və cəhalət açıq-aydın hiss olunur (Agayef, Cemaziyelevvel 1332/27. Mart 1330/9 Nisan 1914, s. 55). Ağaoğlunun fikrincə, din bəndə ilə Allah arasındakı əlaqəni tənzimləyən prinsiplər sistemindən ibarətdir. Dinin mövzusu yalnız inanc və ibadətdir. İslamı digər dinlərdən fərqləndirən, dinin əsas mövzusunun təşkil edən və müsəlmanları bir arada tutan inanc və ibadətlərdir. Bundan əlavə, dində qeyd olunan digər məsələlər, hüquq, iqtisadiyyat, siyasət və digər məsələlərin ikinci dərəcəli olduğuna diqqəti çəkir. O, bu iddianın sübutlarını belə sadalayır:

a. İslamın əvvəlindən bəri Allahın vəhdəti və ibadət haqqında ayələrdə heç bir dəyişiklik olmadığı halda, bəzi ayələrin dünyəvi məsələlərlə bağlı müddəalarının götürülməsi və digər müddəaların daxil edilməsi dinin əsas mövzusunun inanc və ibadət olduğunu göstərir və insan həyatı ilə bağlı digər məsələlər dinin əsas mövzusunun təşkil etmir.

b. Əgər Hz. Peyğəmbər hicrətdən əvvəl vəfat etsəydi, İslamla bağlı yalnız iman, ibadət və əxlaqla bağlı ayələr olardı, dünya həyatını tənzimləyən ayələr olmazdı. Çünki dünya həyatını tənzimləyən ayələr Mədinədə nazil olmuşdur.

c. Bunun daha bir sübutu din alimlərinin irəli sürdüyü “Quranla rəvayət ziddiyyət təşkil edərsə, Quran üstün olmalıdır” prinsipidir. Çünki əqidə prinsiplərini bildiren mətnlərdə heç bir dəyişiklik yoxdur. Bütün bunlar isə sübut edir ki, dinin mahiyyəti inanc və ibadətdir. Məhz bunlarla biz dinə bağlıyıq, dünya işlərində azadıq (Mert, 2006, s. 10).

Ağaoğlu bu dəlillərə əsaslanaraq, insan həyatının təzahürləri olan hüquq, iqtisadiyyat, təhsil, incəsənət kimi məsələlərin birbaşa din sahəsini təşkil etmədiyi qənaətindədir və onları tamamilə şəxsin ixtiyarına buraxılan sahələr kimi görür. Ağaoğlunun fikrincə, tarix boyu müxtəlif təbii qüvvələr səbəbindən din anlayışında bəzi problemlər yaranıb. Zaman keçdikcə hətta milli adətlərə də dini mahiyyət verilmişdir. Bu vəziyyət bir çox adət və inanclarımızın nə qədər İslama zidd olsa belə, İslami sayılmasına səbəb olmuşdur (Ağaoğlu, 1923/1339). Ağaoğlunun sözlərinə görə, buna səbəb özlərini dinin nümayəndəsi hesab edən qruplardır. Onlar özlərini tək hakimiyyət kimi görürlər, eyni zamanda zaman və məkan şərtlərindən, fərdlərin və cəmiyyətin ehtiyaclarından xəbərsizdirlər.

Həmin dövrdə şərq cəmiyyətində elmsizlik, cəhalət, nadanlıq, o cümlədən dinə, din xadimlərinə inamsızlıq, bəzən qəzəb və nifrət qarışıq münasibət özünü göstərirdi. Müsəlmanların güvənc yeri şeyxülislam, müfti hesab olunurdu. Bunlar dövlətlə kütlə arasında vasitəçi rolunu oynamalı, hakimiyyəti müsəlmanların ümumi vəziyyəti, yaşayış şəraiti, qarşılaşdıqları çətinliklər, istək və tələbləri ilə tanış etməli, onların hüquqlarını qorumalı idilər. Lakin onlar bu istiqamətdə yetərli qədər fəaliyyət göstərməyərək, müsəlmanların narazılığına səbəb olurdular. Buna görə də, cəmiyyətdə şeyxülislama, müftiyə inamsızlıq yaranırdı. Onun fikrincə, cəmiyyət həyatı, insanların güzəranı, elmi biliklər və Quranın məna və mətləbləri əvəzinə cürbəcür sxolastik təsəvvürlərə, təriqət cəfəngiyyata rəvac verənlərin başında gedən “ruhani”lərdir. Nəticədə onlar insanları ruhsuz qəliblərə çevirməyə çalışırlar. Halbuki insanla din arasındakı problemi həll etmək üçün çağrı və dövrün ruhunu bilmək, dində əsasları və tərifi ayırd etmək, onu dövrün ruhuna uyğunlaşdırmaq lazımdır (İslam Mecmuası-1914-1918, 2019; Agayef, Rebiyülevvel 1332).

2. Ağaoğluna görə İslamda elm və təhsilin dəyəri

İslam dininin elm tərəfdarı olması onun peyğəmbəri Məhəmmədin elm öyrənməyin zəruriliyi və vacibliyi haqqında söylədiyi kəlamlardan da aydın olur: *“Elmi öyrənmək beşikdən qəbrədək vacibdir”*, *“Elm öyrənmək həm kişi, həm də qadın üçün zəruridir”* və s. Əhməd bəy Ağaoğlu da İslamın bu cəhətbrini nəzərə çarpdıraraq, onun nə dərəcədə kamil və humanist bir din olduğunu göstərir.

Ağaoğlu üçün vicdanın əmri, yaradıcı ilə qul arasındakı mənəvi bağı tənzimləyən bir amil olmaqla yanaşı, dini həyatımızın bütün maddi və mənəvi tərəflərinə hakim olan bir prinsiplər toplusu olaraq görür beşikdən məzara, geyimimizdən əşyalarımıza, məktəblərimizdən siyasətimizə qədər hər şeyi insanlıq tarixində dinlə bağlı bir dövr olaraq xarakterizə edir. Müasir Avropa dövlətləri bu mərhələni dörd yüz il əvvəl keçiblər. Yer üzündə elə bir mühit, elə bir

xalq yoxdur ki, bu mərhələni keçməmiş olsun (Bakırcı, 2004). İslam dini həmişə elmin, tərəqqinin, maarifin tərəfdarı və qayğıkeşi olmuş, insanları həyatı, həqiqəti dərk etməyə, ədalətli olmağa, vətəni, torpağı, namusu göz bəbəyi kimi qorumağa, valideynə, elm sahiblərinə, böyüklərə qarşı səmimi olmağa və hörmət göstərməyə qayğı ilə yanaşmağa çağırmışdır.

Tarix göstərir ki, hər bir vaxt İslamın qüvvət və zəifliyi, tərəqqi və tənəzzülü, cəlal və ölgünlüyü ruhanilərin halından asılı olub. Təəssüf ki, onlar dünyadan, ətrafdakı tərəqqi və yeniliklərdən bixəbərdirlər. Ağaoğlu İslam aləmində tənəzzül və geriliyin üləma, ümmət və qələm əhli tərəfindən törədildiyini qeyd edərək, hər bir xalqın təkamül yolu ilə tərəqqisinin o xalqın ziyalıları vasitəsi ilə mümkün ola biləcəyini vurğulayır. Lakin o, bildirir ki, bu zümrə öz vəzifələrini yerinə yetirməsə, həm mənsub olduqları mühiti, həm də ənənəvi prinsipləri tənəzzülə aparacaqlar. Ağaoğlu bunun ən yaxşı şahidinin İslam tarixinin özü olduğunu vurğulayır. Xilafətdə İslam prinsiplərinə tamamilə zidd olaraq özbaşına əməllər başladı. “Üləma və bilicilər” bu əməllərin əleyhinə çıxış etmədilər, hətta onları dəstəklədilər. Bu işə hakimiyyətin istibdad mənbəyinə çevrilməsinə səbəb oldu (İslam Mecmuası-1914-1918, 2019; Ağayef, Rebiyülevvel 1332/13 Şubat 1329). İslamın yanlış təbliğinin və bu yolla insanları cəhalətə, fanatizmə, geriliyə sürükləyən din xadimlərini və onların təhsil sistemini Əhməd bəy tənqid edir. Gec olmadan müsəlmanların oyanması, birləşmək, ittihad etməklə din birliyi ətrafında ahəngdar birlik yaratmaq vaxtı olduğunu yazır. Əks halda elmsiz, cahil və bilgisiz yaşayan müsəlmanların başına böyük fəlakətlərin gəlməsi qaçılmazdır.

Əhməd bəyə görə, İslam sivilizasiyasının tənəzzülünün səbəbi onun təsisatlarının pozulması və funksiyalarının itirilməsi ilə bağlı idi. Əgər Qərbdəki kimi bəzi islahatlar aparılsa idi bunların qarşısı alın bilərdi. Ağaoğlu, müsəlmanların İslamın mahiyyətindən yayınmamaq, öz identikliklərini itirməmək şərti ilə Qərb sivilizasiyasını təqib edərək inkişaf edə biləcəkləri fikrində idi. Ağaoğlunun milliyyətçi ideyalarında din fenomeni, şübhəsiz ki, vacib bir mövqeyə sahib idi. O, dini millətin ayrılmaz və üzvi bir hissəsi, ehtiyat qüvvəsi olaraq görürdü. Ağaoğlu dinə millətin ruhu və mayası kimi baxırdı. Ona görə milli dilin, ənənə və adətlərin formalaşmasında dinin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri vardır. Türklər islamı qəbul etdikdən bəri bu din ilə möhkəm bir əlaqə qurmuşlar. Bu səbəbdən türkçülər İslam hərəkatını qəbul etməlidirlər. Əhməd bəyin fikriyə, türklərin İslam dini ilə əlaqələrini qəbul etməyənlər həqiqi mənada milliyyətçi ola bilməyəcəklərini dilə gətirməkdədirlər. Türklərin müsəlmanlığa keçməsindən bəri İslam dini ilə sarsılmaz bir bağ qurmuşlar.

Ağaoğlunun düşüncəsinə görə dil, din və qan bağları təkbaşına bir millətin identikliyi müəyyən etməkdə yetərli deyildir. Bu ünsürlərin eyni anda, lakin uyğun və tutarlı bir şəkildə sintezi vacibdir. Əhməd bəy Ağaoğlunun Bakıda nəşr olunan bir sıra dövri mətbuatda İslam

dininin yaranma tarixinə, inkişaf yollarına, başqa dinlərə təsirinə, münasibətinə, şəriət hökmlərinə və s. məsələlərə həsr olunmuş yazıları da onun bu dinə münasibətini tam aydın göstərir (Mustafayev, 1973).

Avropada təhsil almasına, Qərb ədəbiyyatı, tarixi, fəlsəfəsi, mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmasına, dünyagörüşünün formalaşma prosesinin məsul bir dövründə xristian əqidəli mütəfəkkirlərin əhatəsində yaşamasına baxmayaraq, Əhməd bəydə İslam dininə, onun peyğəmbərinə, əhli-əyalına, Qurana dərin inam və etiqad var idi. O, dinlər içərisində İslama xüsusi hörmət bəsləyir, onun bəşər tarixində, xüsusən bədəvi ərəblərin həyatında, məişətində oynadığı mütərəqqi rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Mütəfəkkir Qərbdə böyük səs-küyə səbəb olan, müxtəlif mövqelərdən yozulan “panislamizm”ə aid silsilə məqalələr həsr etmişdir. Məlumdur ki, vaxtilə panamerikanizm, panslavizm mütərəqqi bir hal: bir-birindən ayrı düşmüş xalqların, millətlərin yaxınlaşması, yekdil olması, özbrini hər cür təcavüz və müdaxilədən qorumaq üçün vahid cəbhədə birləşməsi kimi müsbət mənada qarşılanırdı. Əhməd bəy də çalışırdı ki, panislamizm haqqında həyəcan təbili çalan, onu mürtəcə bir hərəkət kimi qələmə verməklə, müsəlman olmayan xalqlarda İslam dininə qarşı qəzəb və nifrət oyatmağa, öz məkrli siyasətlərini həyata keçirməyə səy göstərənlərin iç üzbrini açıb göstərsin, bu barədə deyilənlərin doğru olmadığını, bu hərəkətin mütərəqqi xarakter daşdığını sübut etsin. Əhməd bəy Ağaoğlu *“Panislamizmin əsası, yəni kökü olduqca dərinidir. Həmin səbəbləri axtarıb tapmaq, onun xarakterini və istiqamətini müəyyənləşdirmək, imkan daxilində onun əsas mahiyyətinə nəzər yetirməkdən ibarətdir”* (Ağayev, 2016, s. 73).

Panislamizm ideyasını sonradan meydana gəlmə hesab edib, müəyyən siniflərin, təbəqələrin bundan öz siyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün istifadə etdiklərini söyləyənlərə cavab verərək göstərir ki, panislamizm ideyası İslamın özündə, onun tarixində və nəzəriyyəsinə mövcuddur. İslamın müqəddəs kitabı olan Quran irqçiliyin əleyhinədir. Quran təsdiqləyir ki, bütün möminlər qardaşdır. Onlar Allah və Quran qarşısında bərabərdirlər. İslamda türk, ərəb, fars, hindu, zənci, ağ və qara anlayışları yoxdur. Bütün müsəlmanlar oxşar və bərabərdirlər. Hamı eyni bir atanın sevimli övladlarıdır. Fərq yalnız itaətin (təqvanın) dərəcəsidir.

İslam dini və mənəviyyatının mərkəzində ən şərəfli və hörmətli, heç bir şeylə əvəz oluna bilməyən insan durur. İnsan nə qədər böyük işlər görərsə, cəmiyyətə nə qədər xeyir, fayda gətirərsə, nə qədər ali və ülvi məqsədlərin həyata keçirilməsinə çalışarsa, bir-birinin köməyinə yetişərsə, bir-birinə şəfqət və qayğı göstərərsə, zəruriyyət məqamında öz canını, malını

digərlərinin yolunda sərf etməkdə tərəddüd göstərməzsə, bir o qədər yaradanın iltifatını qazanar, ondan mükafatlar alar. Bütün bu keyfiyyətlər böyük yaradanın məziyyətləridir.

Əhməd bəy Ağaoğlu İslam dininin bir sıra müsbət cəhətlərini nəzərə çarpdırmaq məqsədilə yazır: “İslamın istər keçmişdə, istərsə də indiki müvəffəqiyyəti əsasən bununla izah olunur ki, Allah qarşısında itaətkarlıq, onun qoyduğu qanunlara dərin inam bütün insanları doğmalaşdırır. Hakim və məhkumlar, bütün sinfi zümrələri, İslamı qəbul etmək nəticəsində təkcə inama, etiqada görə deyil, eyni zamanda dil, hüquq, adət-ənənə, hətta geyim etibarilə də bir olmuş, aralarındakı ictimai fərqlər silinib getmişdir. İndi ayrı-ayrı müsəlman xalqların lüğətində “natsiya” anlayışına uyğun bir söz axtarmağımız belə artıqdır. Onların hamısında ərəb kəlməsi olan “millət” sözü işlənməkdədir. Bu anlayış irqi, qəbilə, etnik məzmunundan daha çox dini birlik, dini vəhdət xarakteri daşıyır. Bu *“inamda vəhdət” ideyasının mənəvi tərəfi heç vaxt, heç kim tərəfindən şübhə altına alınmamış, əksinə, bütün müsəlmanların şüurunda həmişə canlı olaraq saxlanılmışdır*” (Ağayev, 2016, s. 74). Ağaoğlu irsini araşdırarkən görürük ki, o, islamçılıq və türkcülüüyü tarixi bir müstəvidə uzlaşdırmağa çalışır. İslam tarixindən nümunələr gətirir, İslamın milliyyətə zidd olmadığını vurğulayarkən dil və din faktorunun milli birliyin qurulmasında əvəzsis rol oynaya biləcəyini diqqətə çatdırır.

Nəticə

Ağaoğlunun məqaləsi türk kimliyinin necə təyin olunacağı məsələsi ilə dərinləndən əlaqəli idi. Daha aydın səviyyədə, II. Məşrutə dönməsinin iki güclü cərəyanı olan islamçılıqla türkcülük arasında uzlaşmanın qurulmasından bəhs edilir. Necə ki, Ağaoğlu Türk dünyasında birincisi Türklük qayğısı, ikincisi İslamiyyət qayğısı olmaqla iki cərəyanın mövcut olduğunu, eyni dərəcədə önəmli və faydalı təsirə malik olan bu iki cərəyanın “bəzən birləşərək, bəzən ayrılaraq, bəzən qarışıqlıq və bəzən də güzəşt edərək” birlikdə yol aldıklarını bildirir (İslam Mecmuası-1914-1918, 2019; Ağayev, Rebiyülevvel 1332/13 Şubat 1329). Ağaoğlu hesab edir ki, bu iki cərəyan arasında harmoniya yaratmaq olduqca vacibdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu islamçılıq və türkcülüüyün bir çox məsələlərdə uzlaşdığı qənaətinədir. İslamçılar “millət”ə qarşı mənfi münasibətlərindən əl çəkib türklər kimi müsbət mövqə tutsalar, iki cərəyan arasında qarşıdurma böyük ölçüdə aradan qalxar. Onların fikrincə, türkcülərin din-tayfa, türklük və islam arasında qurduqları əlaqə bu məsələni həll etmək üçün kifayət edir. Türklüklə İslam, din və millətçilik müstəvisində qurulan bu müsbət münasibət, türklük-islam münasibəti tarixi zəminini müəyyən edir (Ağaoğlu, 1932). Türklər İslamdan əvvəl tək tanrıçılıq inancında olduqları üçün İslamdan razıdırlar. Onların qədim tanrıçılıq əqidəsi İslam dinində, İslamda isə türk millətinin və mədəniyyətinin bütövlüyü əks olunur. Ağaoğluna görə din qovğaları tarixi-bəşəriyyətin ən mühüm və ən uzun səhifələrini təşkil

etmişdir (Mustafayev, 1973). İki böyük məzhəbə- sünnü və şeyə bölünən müsəlmanlar bir çox məsələdə bir araya gəlməyərək, hətta bəzən düşmənçilik etsələr də milli-azadlıq hərəkatına münasibətdə yekdil idilər: “*Beləliklə, müsəlman dünyasının bir başından digərinə qədər müsəlman ruhaniliyi azadlıq hərəkatına qalxdı, müsəlman ölkələrində vətəndaş və siyasi azadlıqların möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəyə xidmət edirdi və edir*” (Ağaoğlu, 2019).

Həqiqətdə də bəşər həyatında maddiyyat və mənəviyyat yan-yanə yaşamış, biri o birini tamamlamışdır. Məgər bəşəriyyətin daimi tərəqqisi və təkamülünü təmin edən amil, hər mühit və camaat içində həmişə mövcud olan, münəvvərlər zümrəsinin yüksək və pak bir qisminin ehtiva etdiyi, şəxsi mənafeyi ayaqları altına alaraq mənəviyyat üçün nəfslərini fəda etmələri deyildirmi? Cəmiyyətdə belə bir zümrə təşəkkül edər-etməz, onun yüksək, pak qismi daima həqiqi ilham mənbələrini kəşf edər və camaatın həqiqi səadət və rifah yolunu göstərirlər. Təbiəti ilə belə bir zümrə, hər şeydən əvvəl camaatı təşkil edən ünsürün əksəriyyətini arar, onu anlamağa çalışır, ondan ilham almağa başlar, maddi, mənəvi ehtiyaclarını təminə çalışırlar. Ağaoğlunun fikrincə, İslam dünyasının fəlakətlərinin səbəbləri obyektiv təhlil edilməli və islam millətlərinin qurtuluş yolu ruhanilərin təbliğ etdiyi islamda deyil, mötədil tərəqqipərvər ruhlu islamda axtarılmalıdır. Dini kimliklə milli kimlik, dini özünü təyinlə (islamçılıqla) milli özünü təyin (türkcülük) bir-birinə nəinki ziddir, hətta bir-birini tamamlayır.

Ədəbiyyat

Agayef, A. (1332/13 Şubat 1329). İslâm Âleminde Görülen İnhitatın Sebepleri. (İM, C. 1). 2, 30.

Agayef, A. (Cemaziyelevvel 1332/27. Mart 1330/9 Nisan 1914). İslam Aleminde Görülen inhitatın Sebepleri. *İslam Mecmuası*, 1, 2, 13, 22-26.

Agayef, A. (Rebiyülevvel 1332/13 Şubat 1329). İslâm Âleminde Görülen İnhitatın Sebepleri. (C. 1). 2, 30.

Ağaoğlu, Ə. (2019). Qafqazda milli məsələ. *Məqalələr və sənədlər toplusu*. Qanun.

Ağaoğlu, A. (1923/1339). Tarihi Celse, Hilafet ve Milli Hakimiyet. İstihbarat Matbaası.

Ağaoğlu, A. (1932). İptidaî Türk Aile Hukuku ile İptidaî Hindo-Avrupaî Aile Hukuku Arasında Mukayese. *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar-Müzakere Zabıtları*.

Ağayev, M. (Sentyabr- oktyabr 2016). Əhməd bəy Ağaoğlu İslam dini haqqında. *Dövlət və Din jurnalı*, 05 (46), 72-78.

Bakırcı, M. (2004). II. Meşrutiyet Dönemi din sosyolojisinin önemli bir kaynağı: İslam Mecmuası (1914-1918). *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (17).

Mert, M. (2006). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Ahmet Ağaoğlu'nun dinî düşünceleri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (10), 7-27.

Mustafayev, Q. (1973). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Maarif.